

БИТКАТА ПРИ ВЕЛБЪЖД НА 28 ЮЛИ 1330 г. И ВОЙНАТА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ. ХРОНОЛОГИЯ НА СЪБИТИЯТА

Анелия Маркова

BATTLE OF VELBUZD ON 28 JULY 1330 AND THE WAR BETWEEN BULGARIA AND SERBIA. CHRONOLOGY OF EVENTS

Aneliya Markova

Abstract: War between Bulgaria and Serbia began several years before the decisive events at Velbuzd. The reasons have both an internal and an external political nature. The real part of the war between the two neighboring countries began when Stefan Dechanski ceased the Dubrovnik and Venice's merchant access to Bulgaria. This led to an increase in tension and the conflict got into a military phase. The chronology and circumstances of the Velbuzd battle remain debatable for a long time in Bulgarian historiography. The discussion about the route of Michael Shisman's troops is also interesting. Another major focus of events is the ideology that motivates the actions of Bulgarian tsar and Serbian king. What happened at Velbuzd cannot be defined as a battle and so great and significant in military terms. Frontal and equal collision between the two armies is not reached.

Keywords: Velbuzd battle, Chronology, Ideology, Troops' route, Bulgarian-Serbian war.

След тежката политическа криза и социални сътресения през втората половина на XIII в. от началото на следващото столетие се забелязва съживяване на външнополитическата завоевателна активност на Българското царство. По времето на цар Теодор Светослав (1300 – 1322) доминирани са отношенията и военните конфликти с Византия. За да се подсигури в тила българският цар запазва мирните и добросъседски отношения със Сърбия до края на своето управление.

След като поема властта през 1323 г. цар Михаил III Шишман Асен (1323 – 1330) поставя край на периода без войни между двете държави. Състоянието на мир със западната съседка не се оказва приоритет в политиката на новия владетел. Между Българското царство и Сръбското кралство при Велбъжд на 28 юли 1330 г. се случва една от най-значимите битки в средновековната история на двете държави.

Войната между България и Сърбия назрява няколко години преди решителните събития по горното течение на р. Струма. Причините за нея са от вътрешно- и външнополитическо естество, а отношенията са обтегнати още преди възцаряването на Михаил III Шишман.

След смъртта на крал Милутин (1282 – 1321) през 1321 г., все още като деспот на Видин, цар Михаил Шишман се намесва в междуособната борба между крал Стефан Урош III Дечански (1321 – 1331) и неговият братовчед Владислав – сремски крал и претендент за сръбския престол, като българският владетел заема страната на последния (**Жиречек 1952**, 203 – 204). По този повод вероятно през април 1324 г. крал Урош III изпраща в Търново архиепископ Данило (1324 – 1337), тогава все още епископ. Мисията му се оказва успешна и между двете страни настъпва помирение (**Бурмов 1947**, 30).

След като заема престола цар Михаил III Шишман се намесва във византийските дела и сключва договор с император Андроник III (1325 – 1341) през 1324 г., скрепен с династичен брак. Като следствие от този брак българският владетел се развежда със сръбкия Ана-Неда – сестра на властващия по това време сръбски крал Стефан Дечански. Изпраща я заедно със синът им Иван Стефан (1330 – 1331) в манастир, а за българска царица в Търново е върната Теодора – бившата съпруга на цар Теодор Светослав. Тези събития отварят пукнатина в сравнително добрите отношения между България и Сърбия, уредени малко по-рано чрез посредничеството на архиепископ Данило и са също повод двете страни да влязат в конфронтация.

Причината за първоначалното въздържане от военен конфликт може да бъде потърсена в намесата на цар Михаил III Шишман и крал Урош III в междуособната борба в Константинопол. Българският владетел заема страната на младия император Андроник III, воден амбициите си за влизане в Константинопол. Сръбският крал подкрепя дядото император Андроник II (1282 – 1328). Основната му цел е да се сдобие с нови територии още по на юг в Македония. Тези обстоятелства не означават, че до 1330 г. двамата владетели остават безучастни откъм действия един срещу друг.

През 1328 г. цар Михаил Шишман се договаря с император Андроник III за съвместно настъпление срещу Сърбия. Крал Урош III не е изненадан. Той също се готви за война. Сключва договор с Дубровник за доставка на оръжие (**Иванов 1906**, 49; **Шумов, Андреев 2002**, 263). Тези приготовления подсказват, че България и Сърбия вече се намират в *състояние на война*. На 1 май 1330 г. крал Стефан Урош III Дечански преустановява достъпа на търговците от Дубровник и Венеция до България, което води до ескалация на напрежението и влизане на конфликта във военна фаза (**Овчаров 2017**, 13).

За проследяването хода на войната и предшестващите Велбъждската битка събития е необходимо да бъдат датирани действията на византийския император и българския цар срещу Сърбия, да се уточни маршрута на

българските войски, числеността на враждуващите армии и да се вникне в идеологическия аспект на събитията. Целенасочено в текста тези проблеми ще бъдат разгледани като самостоятелни цялости.

1. Хронология на действията на император Андроник III срещу Сърбия през лятото на 1330 г.

Българо-византийското споразумение предвижда император Андроник III да нападне Сърбия от юг, а българският цар от изток. В късния следобед на 16 юли 1330 г. император Андроник III се установява на лагер край Битоля, за да изчака действията на своя съюзник.

Петър Коледаров приема, че Андроник се установява край Битоля през месец юни (**Коледаров 1989**, 94) и след него в родната историография събитията често се поставят в този времеви интервал. Посочването на месец юни 1330 г. като начало на съвместните действия на византийския император и българския цар поставя логичен въпрос – защо е необходимо Андроник да тръгва почти 40 дена по-рано от съюзника си цар Михаил, ако последният тръгва на поход на 19 юли?! В българския превод на историята на Никифор Григора (ок. 1295 – 1360) е записана датата 16 юни, въпреки че в оригиналният текст се чете 16 юли (**Никифор Григора 2013**, 159).

Никифор Григора описва събитията със следните думи: „Тогава на 16 юли около 12 часа се случило слънчево затъмнение.“ (**Никифор Григора 2013**, 159). Твърдението на византийския историк се потвърждава от данните, изнесени в соларния каталог на НАСА, че на 16 юли около 17:30 ч. действително е имало пълно слънчево затъмнение с покритие на Луната върху Слънцето 99,6% (**Изобр. 1**) (Total Solar Eclipse of 1330 July 16. 2018)¹. При преизчислението на часовете на средновековното астрономическо време със съвременното също има пълно съвпадение с хронологията на Григора. Отброяването на часовете в християнска Византия се осъществява спрямо утринната молитва, която отчита първия час от деня. За да се приравни средновековното астрономическо време към днешното се прибавят още 6 часа. Според това правило, в най-обобщен вид, тогавашното 12:00 ч. е равно на днешното 18:00 ч. Възможни са леки корекции в преизчисляването на тогавашните часове към съвременните. Разликата би могла да бъде до един или два астрономически часа в зависимост от отброяването им според лятното слънцестоене и провеждането на първата утринна молитва, която бележи началото на първия час от деня. В случая тази разлика не оказва влияние върху изследвания проблем, нито върху цялостното изложение хронологията на събитията. Следователно хронологическата информация на Никифор Григора не подлежи на съмнение.

¹ Процентно покритие на Слънцето от Луната по време на слънчевото затъмнение от 16 юли 1330 г.

2. Хронология на действията на цар Михаил III Шишман

В историографията се срещат различни твърдения относно момента, в който цар Михаил III Шишман Асен потегля от Търново. Посочените дати са 19 юни 1330 г. и 19 юли 1330 г. (**Божилков 1994**, 126; **Ангелов, Чолпанов 1994**, 135; **Томов 2006**, 3). В просопографското си изследване, посветено на династията на Асеневци, Иван Божилков пояснява, че наред с другите исторически извори, черпи сведения и от Законника на Стефан Душан (**Божилков 1994**, 126). Този негов пример е последван и от други автори, които също посочват като източник Душановия законник или се доверяват на Божилков. В оригиналния текст на Законника и в неговия превод е посочен юни месец (**Радојчић 1960**, 84, 142; **Новаковић 1870**, XXIII; **Новаковић 1898**, 3)², а не юли. Но както и самия Ив. Божилков пояснява тази дата е посочена като начало на кампанията (**Божилков 1994**, 132). След сведението за началото на кампанията през юни е отбелязан и месец юли, и денят събота като дати за времето на самата битка, а не за като маркер за началото на Михаил Шишмановия поход (**Новаковић 1898**, 4).

Месец юни не е твърде ранен за предприемане на похода на българския цар. На 16 юли византийският император вече станува край Битоля след като са превзети и подчинени Вучим, Деврица, Добрун, Каваларион и Сидерокастрион, за което е нужно време (**ГИБИ 1980**, 260). Към сведенията от Законника трябва да приведем и разказа на Григора. Византийският историк информира, че цар Михаил Шишман и император Андроник III се приготвят за кампанията до края на пролетта (**ГИБИ 1983**, 159). Този негов разказ допълнително свидетелства, че събирането и първите предвижвания на военни отряди може да са подети в началото на лятото – през юни, а от средата на юли да започват същинските военни действия.

На цар Михаил Шишман са му нужни повече от 5–6 дена, за да се отпрати с войската си от Търново към Видин и впоследствие да поеме към Средец и Велбъжд. В случай, че датата 19 юли се приеме за достоверна за начало на кампанията, изчисленията дават резултат 6 дена – от 19 юли до 24 юли, времето в което Шишмановите войски трябва да изминават това разстояние, за да бъдат на 24 юли на мястото на битката, и при все това, да са готови за сражение. Толкова бърз преход на такъв дълъг маршрут е невъзможен. За сравнение биха могли да послужат отново сведенията на Никифор Григора. Той съобщава, че през 1332 г. българският цар Иван Александър (1331–1371) начело на 8-хилядна войска изминава разстоянието от Търново до Русокастро, което е около 150 км за четири дни и на петия ден пристигнал (**ГИБИ 1983**, 162). При подобни изчисления се установява, че преходът от

² Текстът на С. Новаковић от 1989 г. (**Новаковић 1898**, 3) е сравнен с предишното издание на същия автор от 1870 г. (**Новаковић 1870**, XXIII), както и с изданието на Н. Радојчић (**Радојчић 1960**, 84, 142).

Търново до Велбъжд през Видин е неизпълним за интервал от шест дни. По-правилно е датата 19 юни, обозначена и в Душановия законник, да се приеме за достоверна.

В случай, че тази дата бъде отхвърлена с мотив грешка или неудобство за разполагане на събитията във времето следва, че и посочените дати за събитията са грешни. Периодът от 19 юни до 28 юли – датата на битката, е достатъчно необходимото време за провеждането на цялата кампания, която започва с потеглянето на съюзниците, преминаването на войските през определените маршрути и самото сражение.

За проверка верността на сведенията в Душановия законник, че кампанията стартира през юни събитията ще бъдат разгледани по метода на обратното броене – от техния край до началото им.

Битката се състои на 28 юли 1330 г., по обяд (**Мутафчиев 1944**, 237). Сведенията на Даниловия продължител, че сражението се провежда в обедните часове съвпадат с часа, посочен в Душановия законник – 6:00 ч., въпреки че там е посочена датата 27 юли (**Радојчић 1960**, 84, 142; **Новаковић 1870**, XXIV; **Новаковић 1898**, 4)³.

От „История“ -та на Йоан Кантакузин (1347 – 1354) узнаваме, че между цар Михаил III Шишман и крал Стефан Урош III се сключва примирие за един ден, а на следващия се сражават (**ГИБИ 1980**, 264). Еднодневното примирие е уговорено да се състои в събота на 28 юли. За това съдим от действията на българския владетел, който спокоен заради уговорката със сръбския крал разпуска армията си, за да се снабди с провизии. Възможно е предположението, че примирието е уговорено в петък на 27 юли. Към този ден ни навеждат думите на Даниловия ученик (**Данилови наставъачи 1989**, 42). Ал. Бурмов също приема, че крал Урош III прекарва в молитви петък вечерта – нощта срещу деня на примирието, а в събота по обяд сръбските войски нападат неочаквано българските си противници (**Бурмов 1947**, 52).

От 27 юли – денят, в който е постигнато споразумението, е необходимо да извадим още 2 – 3 дена, посочени отново в Даниловия сборник (**Данилови наставъачи 1989**, 42). Това е времето, в което двамата владетели водят преговори, приключили с уговорката за еднодневното примирие. Целта на крал Урош III е да се забавят военните действия колкото е възможно повече, докато пристигне очакваната от него помощ. Изчисленията ни отвеждат до датата 25 юли, която бележи началото на преговорите. Тази дата трябва да бъде и обозначена като деня, в който сръбските войски пристигат в местността около Земен. Сведения откриваме отново в Никифор Григора, който представя събитията по следния начин: „*В продължение на четири дена той*

³ Посоченият час за сражението в изданието на Новакович от 1898 г. е 7:00 ч. Приемам това разминаване като печатна грешка, тъй като в предното издание на същия автор и в изданието на Радојчић е посочен използвания в основния текст час от 6:00 ч.

[Михаил Шишман – б. м.] *опустошавал и унищожавал безнаказано страната, ... без да му се противопостави никой там. На петия ден на разсъмване се явил и кралят на Сърбия с голяма войска.*“ (ГИБИ 1983, 159).

С оглед посоченото по-горе доказателство за точността на астрономическите познания на Никифор Григора и предвид обстоятелството, че на сръбския крал му е необходимо време, за да догони българските войски, разказът на византийския историк за подреждането на събитията във времето изглежда достоверен.

В родната историографията, позовавайки се върху текстовете на основните извори за събитията – Никифор Григора или Даниловия ученик, част от авторите приемат, че крал Стефан Урош III пристига в деня преди битката (Божилков, Гюзелев 1999, 572). Дните, посочени в текста на „История“-та на Григора се отъждествяват с тези, споменати от Даниловия продължител и обозначени като времето за преговори (Бурмов 1947, 49).

Даниловият ученик разказва, че битката е закъсняла, защото сръбският крал протаква преговорите 2–3 дни. Според това свидетелство крал Урош III е край местността Земен няколко дни преди сражението и е имало възможност то да се състои преди упоменатите дни за преговори. В историята на Григора се казва изрично, че: „*четири дена български войски плячкосват необезпокоявано, защото сръбските войски ги няма, те пристигат на петия ден*“ (ГИБИ 1983, 159). Разказите на Никифор Григора и Даниловия продължител не се отнасят за един и същи момент.

При подобен разбор на времевия отрязък се оказва, че крал Стефан Урош III пристига до уреченото място около 25 юли. От тази датата като извадим посочените в разказа на Никифор Григора 4 дни се стига до извода, че войските на цар Михаил III Шишман достигат Велбъжд около 20–21 юли. От 20–21 юли до 19 юли има разлика около 2 дена, които са напълно недостатъчни българските войски да преминат разстоянието Търново-Видин-Велбъжд, ако се приеме твърдението, че българският цар потегля от столицата същия месец. Цар Михаил III Шишман предвожда около 15-хилядна войска, съставена от конница и пехота (Skrivanic 1970, 71). Числеността на армията му не позволява толкова бърз преход за броени дни. Дори ако приемем, че сведенията в двата извора за тези дни се препокриват се оказва, че цар Михаил III Шишман пристига край Велбъжд около 24 юли, т.е. маршрутът е преминал за пет дни. Този период отново не е достатъчен за подобен поход предвид сведенията, че сръбският крал изминава разстоянието от Добричкото поле (в близост до Ниш) до Велбъжд за 4–5 дена.

Схемата на изчисленията образно онагледява предоставените ни сведения за началото и времетраенето на кампанията. Те показват, че споменатият месец юни в Душановия законник е достоверен в сравнение с по-широко приетата в родната историография дата 19 юли. Необходимо е отново да се припомним уточнението, че посочената в Законника дата 19 юни е времето, в

което започва военната кампания, но не е изрично подчертано, че точно на тази дата българския цар излиза от столицата. Възможно е потеглянето от Търново да се случва малко по-късно, но със сигурност не е на 19 юли.

Датирането на събития по удобен за подреждане във времето начин не трябва да се прилага като метод, защото не винаги те протичат в някаква логична и удобна последователност. Отново като пример може да послужи дискусиата за датировката въстанието на Петър и Асен от 1185/1186 г. и последните проучвания по този проблем (Маркова 2018, 518 – 534).

Извън кратката дискусия за уточняване началото на военните действия събитията придобиват значимост едва след 16 юли 1330 г., когато император Андроник III се намира край Битоля, където изчаква ходовете на българския владетел и посоката на неговите действия. Пасивността на византийския император предопределя в по-голямата част действията на сръбския крал, който разбира, че по-опасният фронт е на изток срещу българските войски.

3. Дискусиата за маршрута на цар Михаил III Шишман

Интересна е дискусиата около маршрута на цар Михаил III Шишман. Последните години все по-настоятелно се правят опити да се утвърди тезата, че българският владетел потегля от Търново право към Искърския пролом през Средец, движейки се успоредно на българо-византийската граница (Ангелов, Чолпанов 1994, 135; Томов 2006, 3 – 8). Тази позиция вероятно е изразена, защото е по-логично похода да се състои по този маршрут като по-пряк, а и се позиционира по-добре в по-широко възприетата дата 19 юли за начало похода на Шишмановите войски. Тази постановка се опира върху разказа на Йоан Кантакузин, според когото българският цар се отправя срещу сърбите, минавайки през „Пеония“ (ГИБИ 1980, 261). Ив. Божилов и В. Гюзелев небезоснователно отбелязват идеята, че под „Пеония“ може да се разбира Унгария, както е посочвана в по-стари съчинения (Божилов, Гюзелев 1999, 597).

Независимо от аргументацията относно споменатия топоним, византийските извори не трябва да бъдат опорна точка за определяне маршрута на Шишмановите войски. Никифор Григора и Йоан Кантакузин са обрани в разказа си за пътя и действията на Шишмановите войски. Григора след съобщението за затъмнението започва с думите: „Михаил събрал твърде многобройна войска ... нападнал през най-северната част на планината Хемус“ (ГИБИ 1983, 159). Византийският историк посочва мястото на нападение, но не и маршрута на българските войски. Забележимо е, че двете византийски истории не съдържат подробности за движението на българския цар. Авторите им насочват вниманието си едва към момента, когато българските войски са вече край Велбъжд. Това е логично предвид, че ромеите са заинтересовани от главния удар на цар Михаил III Шишман, а не от маршрута,

който предхожда битката. Върху това акцентира Никифор Григора като съобщава, че: „византийският император се разполага на стан, откъдето ще очаква посоката на действия и главния удар на Михаил срещу трибалите (ГИБИ 1983, 159)“. В своите истории и двамата византийски автори отделят повече внимание на действията на император Андроник III и стратегическия важния момент, от който ще зависи изхода от войната.

В сръбската книжнина за битката при Велбъжд се разказва в четири по-значими творби. Това са Дечанския хрисовул, който съдържа един кратък пасаж за събитието – кога и къде се състои битката (Грековић 1976, 305). Другите по-богати на информация източници са познатия вече Душанов Законник, житията на крал Стефан Урош III Дечански, написани от Григорий Цамблак (ок. 1365 – 1420) и това, съставено от неизвестния по име Данилов ученик.

В сравнение с Никифор Григора и Йоан Кантакузин сръбските извори са по-детайлни по отношение похода на българските войски. Това не е учудващо предвид обстоятелството, че за Сърбия по-опасният враг е цар Михаил III Шишман и е стратегически важно всяко негово действие да бъде проследено. Българите имат възможност да нанесат по-бърз и решителен удар срещу Сърбия, поради географската близост, отколкото император Андроник III, който трябва да воюва в Македония, далеч от средищните области на сръбската държава и със сравнително по-малобройна армия (Бурмов 1947, 30).

В текстовете от сръбската книжнина се посочва, че пътят на българските войски минава през Видин, след което те се насочват към София, по Струма до Велбъжд. Даниловият сборник е единственият извор, който конкретизира, че царят на българите Михаил III Шишман потегля от Търново. Пак там се посочва, че крал Стефан Урош III събира войската си в полето, наречено Добрич – обширно място, където река Топлица се влива в Морава (Данилови наставлъачи 1989, 39). Тази местност се локализира в близост до Ниш. Стратегически сръбският крал подхожда обмислено откъм избора на посока и място. Преценката му е повлияна от посоката на действие на противника.

Крал Стефан Урош III явно очаква, че цар Михаил III Шишман ще насочи силите си по направление Ниш и по тази причина първоначално концентрира сръбските войски в Добричкото поле. Позиционирането на сръбската войска по река Топлица е продиктувано по чисти военни причини. На първо място теренът е удобен за водене на бойни действия. От една страна реката се явява като естествена граница между вражеските войски и преминаването ѝ ще е трудно за българските войски, а обширната равнина прави лесно разгръщането на сръбската армия (Копривица 2011, 123). От друга страна, прекъсват се възможностите за обединение на българската армия с византийската поради тяхната отдалеченост (Агатановић 1899, 93). С

разположението на сръбските войски при Добричкото поле се ограничават възможностите на цар Михаил III Шишман да предприеме действия към вътрешността на Сърбия. Централното положение на местността позволява в случай на нахлуване на врага войските да се преместят северно или южно от Добричко, както и в действителност се случва (**Skrivanic 1970, 70**).

В Даниловия сборник четем, че при Добричкото поле много царе са водели страшни битки и сега кралят (Стефан Урош III Дечански – б.м.) се надява да се пребори българската опасност (**Данилови наставъачи 1989, 40–41**). Неслучайно авторът подчертава този факт. Това обяснение е значимо за повдигане престижа на сръбската бойна сила и самочувствие. Историческата значимост на мястото и неговата стратегическа съобразност ни дават възможност да не се съмняваме във верността на посочения в Даниловия сборник маршрут на българския цар.

След като сръбските сили се концентрират в спомената местност пристига пратеник, който уведомява, че царят на българите е вдигнал войските си от Видин и се насочва към мястото, наречено Земен (**Данилови наставъачи 1989, 41**). Появата на българската войска при Земен принуждава крал Стефан Урош III Дечански да промени своите намерения за бойните действия. За тази принудителна промяна в плана свидетелства, че цар Михаил III Шишман пристига пръв при Велбъжд и в продължение на четири дни българските войски грабят и опустошават тамошните земи, а на петия ден пристигат сръбските войски (**ГИБИ 1983, 159; Божилов, Гюзелев 1999, 572**).

И до днес в българската медиевистика все още стоят въпросителни относно причината, поради която българският владетел поема към Видин. Най-разпространеното мнение е, че целта на цар Михаил III Шишман е да се съедини със своите съюзници – влашкия господар Иванко Басараба, предводителя на черните татари, братът на българския цар Белаур и деспот Иван Александър – бъдещ български цар (**Радојчић 1960, 201**). Ал. Бурмов правилно отбелязва, че първоначалният план на българския цар е да нападне по посока Ниш. Авторът извежда приемливата теза, че ако още от началото българският владетел е искал да напредне по посока Македония, той няма да поеме с толкова многобройна армия към Видин, за да се съедини с наемна войска от около 3000 души. Да се прави подобна чест към една малобройна и наемна войска не е присъща за достойнството на един средновековен владетел (**Бурмов 1947, 48**). При все това, едва ли е необходимо армията да бъде изтощавана с толкова дълъг маршрут, за да се съедини с подобна малка помощ (**Андреев, Пантев 2004, 263**). Ако първоначалният план на действията не е по посока Ниш през северозападната граница, то няма защо войските на цар Михаил III Шишман да се събират във Видин.

От всичко казано по-горе трябва да се направи извода, че действително първоначалният план на българския цар е нападение към Ниш, но в последствие и предвид, че част от съюзниците му не успяват да се включат в похо-

да (**Божилов, Гюзелев 1999**, 574), поема към Македония с цел да обедини действията си с византийския император Андроник III.

4. Числеността на войските и ходът на битката при Велбъжд

Относно числеността на българската и сръбската армия се е утвърдило мнението, че са равностойни по брой – около 15 хил. души. Дали тези цифри са реални не се знае със сигурност. Единствената ни възможност е да се доверим на изворите, разбира се с известни резерви. Във византийските извори често се наблюдава стремеж към омаловажаване воинските способности и успехи на българите. Същото преувеличаване се забелязва и за Велбъждската битка в Душановия законник, където числеността на българските войски е посочена като 80 хил., а сръбските сили наброяват 15 хил. (**Радојчић 1960**, 84, 143). Забележимо е баснословното преувеличаване относно броя на българската войска и неговата недостоверност. То има за цел да прослави победата на сръбския крал, който, според създателя на Законника, е способен дори и с малка армия да пребори такава голяма сила. Йоан Кантакузин съобщава, че българският цар вдига цялата войска (**ГИБИ 1980**, 264). Независимо дали твърдението на византийския автор е вярно то дава представа, че българските части са по-многобройни в сравнение с византийските, които са неравностойни и по тази причина ромейският император се спира при Битоля и изчаква действията на запад (**ГИБИ 1983**, 159). Цифрите сами по себе си дават основание да се изрази твърдението, че тази битка е една от най-големите в историята на Българското царство през XIV в. (**Овчаров 2017**, 14).

Многократно е обсъждан и хода на самата на битка. Както бе изчислено на 24 юли крал Стефан Урош III Дечански пристига край местността, намираща между Земен и Велбъжд. Сърбите са в очакване да пристигне резерва, а българите разчитат към тях да се присъединят отрядите от Видин под ръководството на Белаур. Започват преговори, които довеждат до едnodневното споразумение. Уговореният мир не е в полза на българския владетел, защото при евентуален сблъсък цар Михаил III Шишман би имал преимущество в сражението. Сръбският крал желае да отложи стълкновението, именно защото не е готов за него и се нуждае от време, докато пристигне очакваното подкрепление. А дали българският владетел се съгласява с предложението, защото войската има недостиг на хранителни припаси и очаква пристигането на закъснелия обоз зависи от творческия подход на отделните изследователи по проблема (**Томов 2006**, 34).

Причина за съгласието към предложеното от сръбския крал примирие може да бъде потърсена и в обстоятелството, че вероятно част от силите на българския цар все още не са дошли (**Божилов 1994**, 133). Сигурно е едно. Българските войски са готови за нападение. Последното проличава от думи-

те на цар Михаил III Шишман, представени в житийната творба на Григорий Цамблак за сръбския владетел: „...Ако не дойде (Стефан Дечански – б.м.) до сутринта, когато слънцето от изток се появи и не падне пред мене, та да стъпя на врата му с крака на нашата непобедима държава...“ (**Григорий Цамблак 1983**, 108 – 109). От текста се разбира, че българският цар е готов за сражение, но същевременно и подценява своите противници.

На 28 юли сутринта пристига очакваната от сръбския крал помощ и войските под ръководството на Урошовия син Стефан Душан (1331 – 1355) нападат по обяд изненадващо лагера на цар Михаил III Шишман. Душановият отряд нанася тежко поражение на главните бойни части от българската армия. Шишмановите войски не успяват да се мобилизират, да се построят в боен ред и да окажат ефективна отбрана. Битката е ожесточена, а сърбите излизат пълни победители. Българският цар е пленен и убит, а по думите на Даниловия ученик цялата р. Струма почервява от пролятата кръв на българските войски (**Данилови наставъачи 1989**, 44). Изворите дават различни сведения за смъртта на цар Михаил III Шишман, но са единодушни, че сражението довежда до гибелта на българския владетел (**Божилов, Гюзелев 1999**, 573). Той е погребан с почести от крал Стефан Урош III Дечански в църквата „Св. Георги“ в с. Старо Нагоричане (**Иванов 1906**, 53).

Вражеските действия не приключват със сразяването на българските войски при Велбъжд (**Коларов 1977**, 62)⁴. В понеделник на 29 юли сръбските отряди потеглят на поход в българските владения (**Бурмов 1947**, 3; **Данилови наставъачи 1989**, 46)⁵. На 31 юли (вторник) сръбските войски стигат до областта Мрака, а на следващия ден, в сряда или най-късно на 2 август (четвъртък), пристигат в Извор (**Бурмов 1947**, 4). Тук при сръбския крал се явяват пратеници на Миахил Шишмновия брат Белаур с предложение за мир. Според Даниловия ученик те молят крал Стефан Урош III Дечански да се смили над тях и му предлагат българския престол (**Данилови наставъачи 1989**, 51). Резултатът от преговорите трябва да разреши настъпилата политическа криза между двете страни. Сръбският владетел се съгласява на престола в Търново да бъде провъзгласен Иван Стефан – синът на покойният цар Михаил III Шишман и сръбкинята Ана – Неда.

Ал. Бурмов, позовавайки се на сведенията от Даниловия продължител, изказва твърдението, че сръбският крал предприема похода в българските земи, защото има намерение да завладее Българското царство (**Бурмов**

⁴ Христо Коларов твърди, че след победата при Велбъжд сръбските войски не предприемат никакви натъпателни действия в българските земи, а крал Стефан Дечански се задоволява с условията на сключения веднага след битката мирен договор.

⁵ Ал. Бурмов отбелязва, че в неделя след битката крал Урош III свиква на събор сръбските боляри, приема плячката, пише писма до архиепископ Данило и сестра си Ана Неда, за да я извести за смъртта на Михаил Шишман и по тази причина най-вероятно не успява да тръгне на поход в неделя, деня след битката. Сведенията за свикването на събора и известяването на Анна Неда ни дава Даниловия продължител.

1974, 3 – 4). Това негово становище звучи пресилено. Присъединявам се към мнението на Ив. Божилов, според който целта на крал Стефан Урош III не е покоряването на българската държава с военна сила и няма опасност за съдбата на страната (Божилков, Гюзелев 1999, 574.). Една от причините, които той изтъква, и то основателно е, че още от самото начало сръбският крал се готви за отбранителна война, а не за настъпление дълбоко в българските територии (Божилков 1994, 135). Освен това част от силите на цар Михаил III Шишман, в това число войските на Белаур и Иван Александър, които не участват в сражението, са налице и далеч не цялата Шишманова армия е унищожена. Част от войниците са освободени, а друга успява да избяга (Божилков, Гюзелев 1999, 574). Също, не трябва да се поставя под съмнение обстоятелството, че във вътрешността на страната със сигурност по места има оставени военни части в резерв, които при нужда да окажат защита. Сръбската граница все още продължава да е под заплахата на юг, където се намира византийският император Андроник III. Вестта, че той се оттеглил от позициите си пристига, когато сръбският владетел е в областта Мрака на 31 юли, а не по-рано, когато е взето решението за поход в българските земи (Бурмов 1947, 6). Към тези твърдения като се има предвид, че крал Стефан Урош III се съгласява Иван Стефан да седне на престола в Търново, а не самият той, се потвърждава тезата, че целта на сръбския крал е по-скоро да се сдобие с влияние в Търновското царство, отколкото да го завладее.

Според В. Златарски крал Стефан Урош III се отказва от по-нататъшни завоевателни действия, защото Сръбското кралство само по себе си не е толкова силно, за да вземе под опеката си силна и самобитна държава като Българското царство (Златарски 1930, 93). Дали това е истинския мотив на сръбския владетел вместо завоевание да предпочете прокарване на политическо влияние в търновския двор или политическите обстоятелства на Балканския полуостров са причината за неговото решение, са две възможности, които се допълват и изграждат по-пълна картина за събитията. Не е за подценяване и вътрешнополитическата обстановка в Българското царство. Въпреки че на престола в Търново се възкачва сръбско протеже в лицето на Иван Стефан, крал Урош III е наясно, че само част от българския елит е съгласен с тази ситуация и това скоро проличава.

5. Сръбската агиография за битката при Велбъжд и войната между двамата владетели

Средновековната литература, в това число и агиографията, е свързана с политическия живот и отразява историческите събития на епохата (Дуйчев 1998, 130). Използването на литературни похвати и библейски текстове често дава основание на изследователите по даден проблем да отхвърлят достоверността на сведенията в житийните творби или да ги поставят под

съмнение. Сравнени с историческите факти текстовете за разглежданите събития се оказват достоверни, а тяхната стилистика ни позволява да внимнем в идеологията на събитията.

В сръбската книжнина идеологическият аспект на враждата между България и Сърбия е застъпен в Душановия Законник и в двете жития на крал Стефан Урош III Дечански, написани съответно от неизвестния по име Данилов ученик, и от Григорий Цамблак. В житията, освен представянето на действията около самата битка, се набляга също върху личностните характеристики на краля и на неговия син Стефан Душан. Разнопосочността в текстовете на двете житийни творби за водещата роля на сръбските владетели по време на войната с България най-вероятно произлиза от конфликта в сръбския двор. Известно е, че крал Стефан Урош III Дечански е детрониран и заточен от сина му Стефан Душан, който заема престола (**Жиречек 1952**, 209).

В Душановия законник откриваме присъствието на едно от свещените библейски числа. Към изброените съюзници като се прибавят българският владетел и византийския император се получава сакралното число 7 (**Радојчић 1960**, 156). Християнската символика на числото 7 обогатява литературния контекст, в който са представени събитията. Авторът на въстплението към Законника го използва в смисъла на злото. Седемте царе нарушават спокойствието в сръбските земи, където крал Стефан Урош III и неговия син управляват в мир.

Идеята, която внушават текстовете на Законника и житията наподобяват обвиненията в „Откровение“ на Йоан Богослов. Числото 7 често се използва в Новия завет, а в Откровението на Йоан присъства най-малко петдесет пъти и има силна негативна натовареност. В Откровение XII и XVII е предаден разказа за седемте царе и седемте глави на звяра (**Откровение Йоан 12: 3, 17**)⁶. Седемте царе се асоциират с царствата, последното от които е Рим. Седемте глави в Откровението на Йоан символизируют седемте грешни църкви, които са пристъпили Божиите думи и поръчение, и са поели по грешния и материален път. По тази причина всяка от тях е порицана, но впоследствие и опростена от Господ. В същия този стил сръбските книжовници внушават идеята, че това надигнало се зло срещу благоверният сръбски крал нарушава установения Божи ред на Земята. Всяко действие срещу това зло е оправдано и съпътствано с опрощение от Бога.

Оправдателната концепция посредством религиозни аргументи и използването на библейски примери проличава също в житието на крал Стефан Дечански от Григорий Цамблак. Той оправдава сръбските нападателни действия с мотива, че цар Михаил III Шишман отхвърля предложението на сръбския владетел, който се опитва да го вразуми и да не започва сражение.

---

⁶ Използваните библейски цитати в текста са публикувани в изданието на Българско библейско дружество от 2005 г.

Затова житиеписецът оправдава изненадващото нападение на сръбските войски над българския лагер чрез описание на борбата между царете Езекия и Сенахерим, сравнявайки идеологически двете събития (**Григорий Цамблак 1983**, 110 – 111). В Библията в помощ на Езекия Бог изпраща ангел през нощта и поразява със смърт 185 хил. асирийци, привърженици на езичеството (**Исай 37: 36**). Това описание е идеологически оприличимо с протеклото нападение над българския стан в деня на сражението. Сравнението на Шишман със Санахерим не е непознато като литературен похват. Хан Крум (803 – 814) и цар Калоян (1197 – 1207) също са оприличавани с асирийския владетел, познат в християнската история с жестокостите към праведните, Антихристът и достигналата го смърт от Божиите ангели. Би могло да се разсъждава и върху въпроса дали не е оправдание, и то с Божията воля, погребването на Михаил Шишман с почести от самия сръбски крал като изпълнение на християнския дълг и внушаване на идеята за справедливост?!

Цялата събитийност е представена с традиционните литературни похвати за времето при писането на жития. Същите мотиви и похвати могат да бъдат забелязани при описанието на проблемите, които севастократор Стрез създава на сръбският владетел Стефан Първовенчани (1196 – 1228) в началото на XIII в. Смъртта на българския севастократор е представена като Божие дело измолено от св. Сава. Този мотив присъства и в житието на крал Стефан Урош III в Даниловия сборник. В текста е отправена молитва към Всевишния, чиято помощ трябва да доведе до победа срещу българския цар Михаил, както преди време молитвите на св. Сава били чути. Изпратените от Всевишния ангели проболи и убили Стрез, който по същия начин е действал и хулил срещу крал Стефан Първовенчани, както сега цар Михаил III Шишман срещу крал Урош III (**Даничић 1866**, 182 – 183; **Данилови наставлъачи 1989**, 42).

В двете жития един от основните акценти е поставен върху причините, които довеждат до злополучния за българския цар развой на събитията. Забелязва се присъствието на религиозния елемент и исторически аргументи. Според сърбите българският владетел нарушава установения Божи ред за Земята – всеки народ да владее своята земя. Чрез разказа за мирното предложение, отправено от сръбският крал в житието, написано от перото на Григорий Цамблак, се долавя елемента на оправданието и несправедливостта, проявена от българския цар. В него той укорително пита царя на българите защо се мъчи да погуби българските и сръбските родове като в ръцете си има своето наследство, което Бог му е отредил. С пожелаване на чуждото Михаил III Шишман нарушава порядъка, който Бог е разпределил (**Григорий Цамблак 1983**, 106 – 107).

Проблемът за богоустановеността на властта или с други думи постановката, че Бог е определил мястото на всеки народ и владетел, присъства и в двете жития. Подчертава се, че българският цар желае и нарушава това

неписано правило. Тези негови действия срещу Божиите закони са претекст за оправдаването на сръбските военни действия срещу своите събрата по вяра и оневиняването смъртта на толкова много хора. Цамблак осъжда братоубийствените действия и на двамата враждуващи владетели, защото войната може и трябва да бъде оправдана, само ако се води срещу иноверци, а не срещу свои събрата по вяра. Самият Григорий Цамблак използва за написване на житието сведенията от Даниловия ученик. Запознат е с историческата истина, но в творбата му проличават просръбски влияния.

Въпреки че цар Михаил III Шишман и крал Стефан Урош III Дечански са харизматични и правоверни християнски владетели, вторият в житийните творби приема ролята на мъченик. Този мъченически образ на сръбския владетел в Цамблаковото житие вероятно е привнесен и от факта, че е игумен на Дечанския манастир, чийто ктитор е сръбският крал (Рашева 2008, 74 – 78.). Освен това обожествяването на легитимния крал е емблематично за сръбската държавност. Тази традиция, започнала след смъртта на великия жупан Стефан Неманя (1168 – 1196) и продължила до края на XIV в. е характерна за политическата идеология на сръбската държава, в чиято основа е заложена санктификация на управляващата династия (Джурова 2007, 521 – 522).

Случилото се при Велбъжд не може да бъде определено като значима битка във военно-тактическо отношение, въпреки че в сръбската историография тя е обозначена като една от най-забележимите и до ден днешен внася гордост в сръбския патриотизъм. До фронтален и равнопоставен сблъсък между двете армии не се стига. Всъщност това не е новост в методите на сръбските пълководци. Българската обсада при Ниш от 1214 г. е прекратена и до сблъсък между войските не се стига поради подхвърлената лъжа от сръбска страна. Разбира се обстоятелствата тогава са различни, но фактите и в двата случая са показателни, че битка при равни начала между войските не се провежда.

Независимо от злостастния резултат при Велбъжд без колебание войната може да се определи като *офанзивна* за Българското царство не само заради целите, които се преследват, но и поради обстоятелството, че сблъсъкът се състои на сръбска територия (Иванов 1906, 48)⁷ и инициативата за повеждането на военните действия идва от българска страна.

С помощта на астрономическите данни от НАСА и хронологическият разрез на събитията се внася яснота за времето и датите на цялата военна кампания. Направеният анализ дава възможност да заявим, че походът на цар Михаил III Шишман Асен започва през юни месец, и че верният маршрут на българските войски е засвидетелстван в сръбската книжнина. Числе-

---

⁷ От 1282 г. Велбъжд е под сръбска власт и остава завинаги загубен като част от българската териториална цялост

ността на враждуващите войски и кратката идеологическа интерпретација на събитията ни позволяваат да вникнем в значимоста на разигралата се война.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Агатановић 1899: Р. Агатановић. Између Србије и Блгарске од XII – XV века. Београд, 1899./R. Agatanović. Između Srbije i Blgarske od XII – XV veka. Beograd, 1899.

Андреев, Пантев 2004: Ѐ. Андреев, А. Пантев. Бџлгарските ханове и царе. От хан Кубрат до цар Борис III. В. Търново, 2004./Y. Andreev, A. Pantev. Balgarskite hanove i tsare. Ot han Kubrat do tsar Boris III. V. Tarnovo, 2004.

Ангелов, Чолпанов 1994: Д. Ангелов, Б. Чолпанов. Бџлгарска воена историја през средновековието (X – XV век). Софија, 1994./D. Angelov, B. Cholpanov. Balgarska voenna istoria prez srednovekovieto (X – XV vek). Sofia, 1994.

Божилев 1994: Ив. Божилев. Фамилијата на Асеневици (1186 – 1460). Генеалогия и просопографија. Софија, 1994./Iv. Bozhilov. Familijata na Asenevtsi (1186 – 1460). Genealogia i prosopografia. Sofia, 1994.

Божилев, Гюзелев 1999: Ив. Божилев, В. Гюзелев. Историја на Бџлгария в три тома. Т. I. Историја на Средновековна Бџлгария VII – XIV век. Софија, 1999./Iv. Bozhilov, V. Guzelev. Istorija na Bulgaria v tri toma. T. I. Istorija na Srednovekovna Bulgaria VII – XIV vek. Sofia, 1999.

Божилев 2017: Ив. Божилев. Историја на средновековна Бџлгария. Т. II. Христијанска Бџлгария. Пловдив, 2017./Iv. Bozhilov. Istorija na srednovekovna Bulgaria. T. II. Hristijanska Bulgaria. Plovdiv, 2017.

Бурмов 1947: Ал. Бурмов. Историја на Бџлгария през време на Шишмановци (1323 – 1396). – ГСУ, ИФФ, 43, 1947, 1 – 58./Al. Burmov. Istorija na Bulgaria prez vreme na Shishmanovtsi (1323 – 1396). – GSU, IFF, 43, 1947, 1 – 58.

ГИБИ 1980: ГИБИ. Т. X. Софија, 1980./GIBI. T. X. Sofia, 1980.

ГИБИ 1983: ГИБИ. Т. XI. Софија, 1983./GIBI. T. XI. Sofia, 1983.

Григорий Цамблак: Григорий Цамблак. Житие на Стефан Дечански. Ред. А. Давидов и др. Софија, 1983./Grigoriy Tsamblak. Zhitie na Stefan Dechanski. Red. A. Davidov i dr. Sofia, 1983.

Грковић 1976: И. Грковић. Дечанские хрисовуље. Нови Сад, 1976./I. Grković. Dečanske hrisovulje. Novi Sad, 1976.

Данилови настављачи: Данилови настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника. – В: Стара српска књижевност у 24 кние. Кн. 7. Београд, 1989./Danilovi nastavljači. Danilov Učenik, drugi nastavljači Danilovog zbornika. – V: Stara srpska književnost u 24 knige. Kn. 7. Beograd, 1989.

Даничић 1866: Ђ. Даничић. Животи краљева и архиепископа српских. Загреб, 1866./Ђ. Daničić. Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Zagreb, 1866.

Джурова 2007: А. Джурова. Владетелският култ – емблема на сръбската државност. – ЗРВИ, XLIV, 2007, 521 – 536./А. Dzhurova. Vladetelskiyat kult – emblema na srbskata darzhavnost. – ZRVI, XLIV, 2007, 521 – 536.

Дуйчев 1998: Ив. Дуйчев. Византия и славянския свят, т. I. София, 1998./Ив. Duychev. Vizantia i slavyanskia svyat, t. I. Sofia, 1998.

Иванов 1906: Ё. Иванов. Северна Македония. София, 1906./Ѐ. Ivanov. Severna Makedonia. Sofia, 1906.

Исаия 37: 36 – В: Библия, сиреч Книгите на Свещеното Писание и Ветхия и Новия завет. София, 2017./V: Biblia, sirech Knigite na Sveshtenoto Pisanie i Vethia i Novia zavet. Sofia, 2017.

Коларов 1977: Хр. Коларов. Средновековната българска държава (уредба, характеристика, отношения със съседните народи). В. Търново, 1977./Хр. Kolarov. Srednovekovnata balgarska darzhava (uredba, harakteristika, otnoshenia sas sasednite narodi). V. Tarnovo, 1977.

Коледаров 1989: П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Втора част (1186 – 1396). София, 1989./P. Koledarov. Politicheska geografia na srednovekovnata balgarska darzhava. Vtora chast (1186 – 1396). Sofia, 1989.

Копривица 2011: М. Копривица. Добрич поље у средњем веку. – В: Стефан Немања и Топлица (тематски сборник). Ниш, 2011, 119 – 128./М. Koprivica. Dobrič polje u srednjem vequ. – V: Stefan Nemanja i Toplica (tematski sbornik). Niš, 2011, 119 – 128.

Маркова 2018: А. Маркова. Въстанието на Петър и Асен през „призмата“ на едно слънчево затъмнение. – В: Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината доц. д-р Г. Н. Николов. София, 2018, 518 – 534./А. Markova. Vastanieto na Petar i Asen prez „prizmata“ na edno slanchevo zatamnenie. – V: Balgarsko tsarstvo. Sbornik v chest na 60-godishninata dots. d-r G. N. Nikolov. Sofia, 2018, 518 – 534.

Мутафчиев 1943: П. Мутафчиев. История на българския народ. Т. II. София, 1943./P. Mutafchiev. Istorii na balgarskia narod. T. II. Sofia, 1943.

Никифор Григора 2013: Никифор Григора. История ромеев (Ρωμαϊκή Ιστορία). Том I, Книги I–XI. (Превод Р. В. Яшунский). Санкт-Петербург, 2013./Nikifor Grigora. Istoriiia romeev (Ρωμαϊκή Ιστορία). Tom I, Knigi I–XI. (Prevod R. V. Iashunskii). Sankt-Peterburg, 2013.

Новаковић 1870: С. Новаковић. Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354. Београд, 1870./S. Novakoviћ. Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349 i 1354. Beograd, 1870.

Новаковић 1898: С. Новаковић. Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354. На ново издао и објаснио. Београд, 1989./S. Novakoviћ. Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349 i 1354. Na novo izdao i objasnio. Beograd, 1989.

Овчаров 2017: Н. Овчаров. Цар Иван Александър. Миротворецът. София, 2017./N. Ovcharov. Tsar Ivan Aleksandar. Mirotvoretsat. Sofia, 2017.

Откровение 12: 3; 17 – В: Библия, сиреч Книгите на Свещеното Писание и Вехтия и Новия завет. София, 2017./V: Biblia, sirech Knigite na Sveshtenoto Pisanie i Vehtia i Novia zavet. Sofia, 2017.

Радојчић 1960: Н. Радојчић. Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354. Београд, 1960. N. Radojčić. Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354. Beograd, 1960.

Рашева 2008: Ив. Рашева. Велбъждката битка през 1330 г. и нейните поуки за балканските владетели според Григорий Цамблак („Житие на Стефан Дечански“). – В: Балканите – език, история, култура. Велико Търново, 2008, 74–80./Iv. Rasheva. Velbazhdkata bitka prez 1330 g. i neynite pouki za balkanskite vladeteli spored Grigoriy Tsamblak („Zhitie na Stefan Dechanski“). – V: Balkanite – ezik, istoria, kultura. Veliko Tarnovo, 2008, 74–80.

Томов 2006: Т. Томов. Към въпроса за Велбъждската битка. – Анамнеза, 1, 2006, 3, 34–48./T. Tomov. Kam vaprosa za Velbazhdskata bitka. – Anamneza, 1, 2006, 3, 34–48.

Шумов, Андреев 2002: С. Шумов, Ал. Андреев. История Сербии и Черногории. Босния, Герцеговина, Македония, Словения, Хорватия. Москва, 2002./S. Shumov, Al. Andreev. Istoriia Serbii i Chernogorii. Bosniia, Gertsegovina, Makedoniia, Sloveniia, Khorvatiia. Moskva, 2002.

Јиречек 1952: Константинтин Јиречек. Историја срба. Прва књига до 1537 године. Београд, 1952./Konstantitin Jireček. Istorija srba. Prva knjiga do 1537 godine. Beograd, 1952.

Skrivanic 1970: G. Skrivanic. Bitka kod Velbužda 28. VII 1330. Godine. – Vesnik Vojni Muzej – Beograd, 16, 1970, 67–77.

Total Solar Eclipse of 1330 July 16 <https://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEsearch/SEsearch-map.php?Ecl=13300716> (28.04. 2018).